

NIEDERHAUSER EMIL

A marxista történetírás kezdetei Kelet-Európában

Ahogy az értelmiség szocialista ihletésű szervezkedése Kelet-Európában fokozatosan beleolvadt a lassan szervezkedő munkásmozgalomba, hogy kettejük találkozásából a tudományos alapon álló szervezet, mozgalom és párt létrejöjjön, ez az értelmiség – gyakorlati mozgalmi, politikai okokból – rákényszerült arra, hogy tevékenységébe, a felvilágosításba, szervezésbe, agitálásba a történelem tanulságait is bevonja. A kibontakozás lassú folyamat volt, de úgyszólván a szervezkedés első perceitől kezdve jelentkezett. A továbbiakban természetesen nem kívánjuk ezt a folyamatot a maga teljességében feltárni, hiszen ez önmagában is egy könyv anyaga lehetne. Csupán néhány általános vonást szeretnénk megragadni, néhány szempontot felvillantani.

Azok a munkásmozgalmi vezetők, vagy legalábbis a korai szervezkedésben kiemelkedő szerepet játszó személyiségek, akik ezt a feladatot vállalták magukra, többnyire nem szakképzett történészek voltak. Nem a századfordulóra Kelet-Európában mindenféle már intézményes formákat öltött történészképzés műhelyeiből kerültek ki, bár néhány ilyen is akadt köztük, hanem más területről jöttek, a történelem iránti érdeklődést a mozgalomból, annak teendőiből hozták magukkal, és annak feladatait kívánták vele szolgálni.

Ebből következik, hogy mindenekelőtt olyan történetiszemléletet igyekeztek elterjeszteni a munkások körében, amely – persze sok minden egyébbel együtt – felkészítheti őket a nagy harcra, a kapitalizmus megdöntésére. Az elkésett kelet-európai fejlődésből következett, hogy a munkásmozgalom akkor kezd kibontakozni, amikor Európában a marxista felfogás már hegemon szerephez jutott, az újonnan fellépő mozgalmak számára úgyszólván ez volt az egyetlen lehetséges program. Vagyis a marxista történetiszemlélet alapjait, a történelmi materializmus elveit kellett mindenekelőtt elmagyarázni, úgy, hogy érthető is legyen, és a jövő perspektívája is világosan kiderüljön belőle. A cseh munkásmozgalom egyik jelentős alakja, Bohumír Šmeral éppúgy írt munkát a marxista történetfelfogásról,¹ mint az orosz mozgalom kezdetén Plehanov,² vagy a román szocialista mozgalom megteremtője, Constantin Dobrogeanu-Gherea,³ meg

¹ *Bohumír Šmeral: Marxův dějinný materialismus. 1908. Történeti tárgyú munkáit kiadták: Historické práce 1908–1940. Praha, 1961. Ebben 20–27. L. még František Kutnar: Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. II. Od počátků pozitivistického dějepisectví na práh historiografie marxistické. Praha, 1977, 470–471.*

² *G. V. Plehanov: A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez. Bp. 1950.*

³ *Constantin Dobrogeanu-Gherea: Concepția materialistă a istoriei 1892. L. még Lipcsey Ildikó: Constantin Dobrogeanu-Gherea (1853–1920). Világtörténet 1983. 1. sz. 137–150.*

mások. Nyilván nem újat akartak itt mondani, Marxhoz képest, hanem a marxi felfogást kifejteni, Plehanov esetében gondosan úgy is, hogy a cenzúra ne akadjon fenn rajta.

Az elvi alapok mellett szükségesnek látszott a történelem olyan korszakainak és témáinak a népszerűsítése, amely megint csak a mozgalom öntudatát táplálhatta. Ezt szolgálták a legújabb korszak egyetemes történetéből vett témák, a nagy francia forradalomról szóló írások, az európai munkásmozgalom történetének ismertetése és népszerűsítése. Nem is oly sokára már saját mozgalmuk története is feltárando problémának bizonyult. Révész Mihály 1913-ban megírta a magyarországi munkásmozgalom történetét a kiegészítéstől.⁴ A bolgár mozgalom első jelentős alakja, Dimitar Blagoev Adalék a szocializmus történetéhez Bulgáriában⁵ címen ugyancsak voltaképpen a hazai mozgalom történetét írta meg, tartózkodva attól, hogy egyszerűen csak visszaemlékezéseket tegyen közzé, igyekezett mindig objektíven és főképp személytelenül saját pártja álláspontját igazolni az 1903-as pártszakadás után.

A cél mindenképpen politikai, nem tudományos. Blagoev előszavában utalt arra, az elvtársak kérték meg, írja meg a mozgalom igaz történetét, hogy felhasználhassák a politikai harcban.⁶ Történeti materialista szemlélet, egyetemes történet, hazai mozgalom egyaránt ebből a szempontból érdekes.

Kelet-Európában, akár soknemzetiségű birodalmakról volt szó, akár felszabadított új államokról, a nemzeti mozzanat az egész politikát uraló kérdéskör. A nacionalizmus, akár felülről igyekezett másokat elnyomni, asszimilálni, meghódítani, akár alulról tiltakozott az elnyomás ellen, végső soron azért, hogy majd ő nyomhasson el, mindenképpen olyan kérdés volt, amellyel a munkásmozgalomnak is szembe kellett néznie. A szembenézés, sőt szembeszállás egyértelmű volt: a nacionalista indulatokkal és jelszavakkal szemben a munkásmozgalom nagy nemzetköziségét kell hangsúlyozni. A munkások érdekei közösek, és éppen a nemzeti jelszavakat használó burzsoáziával szemben közösek. A közös érdekek érvényesítésére kell összefogniok.

Ne feledkezzünk meg itt egy fontos mozzanatról. A fejlettebb nyugati országokban a munkásmozgalom korábban indult meg, ott is többek között éppen a nemzeti jelszavakkal, nacionalista féltelenségekkel hadakozva. Ezért is tartották hazátlan bitangoknak a munkásokat, és a mozgalom maga is jó ideig vállalta ezt a kiközösítettséget a nemzetből, amelybe pedig mindenki beletartozik, ahogy ezt a hivatalos felfogás hirdette, akár egy államhatalom ereje állt mögötte, akár egy ellenzéki nemzeti mozgalom szegényes eszközökre szorult propagandája. Csak a munkásosztály maradt ebből ki, amennyiben engedett a hazafiatlan csábításnak, a nemzetközi agitátoroknak — így a polgári közvélemény. A kapitalizmus kibontakozásával azonban a kezdeti szélsőséges elnyomorodás már a múlté lett, a munkások, nem utolsósorban a mozgalom eredményeként is, meg a gazdasági növekedés következtében is, kiemelkedtek az inségből, és amilyen mértékben beépültek a tőkés társadalomba, olyan mértékben kezdtek beépülni a nemzetbe is, hiszen objektíve csakugyan beletartoztak. Ennek a következményei majd

⁴ Révész Mihály: A magyarországi munkásmozgalom története. 1867–1913. Bp. 1913.

⁵ Dimitar Blagoev: Prinosz kam isztorijata na szocializma v Balgarija. (1. kiad. 1906.) Szófia, é. n.

⁶ Uo. 23.

1914-ben válnak világosakká. Itt azonban nem ez érdekel minket, hanem az a körülmény, hogy Kelet-Európában a friss mozgalmak még az első szakaszban voltak, a nemzetek kivül állás szakaszában. Ezért kellett óhatatlanul szembefordulniuk a nemzeti jelszavakkal.

Ezért is idegenkedtek voltaképpen a kezdeteknél a hazai, vagyis nemzeti történelem tárgyalásától. Ezért kellett az egyetemes történet, vagy a szűken vett, az egész nemzettel és az állammal szemben álló mozgalom története.

Csakhogy még azok is, akik nem szakemberekként foglalkoztak a történelemmel, hanem ezt pusztán mozgalmi feladataik egyikének tekintették, felismerték azt, hogy a hazai mozgalom történetét sem lehet teljesen megérteni a nemzeti történelem szélesebb ismerete nélkül. Blagoev fejtegette, hogy a bolgár munkásmozgalom története nem írható meg az 1876-ot, a törökellenes Áprilisi Felkelést megelőző társadalmi forradalmi mozgalmak ismerete nélkül, vagyis „a szocialista mozgalmat össze kell kötni a felszabadulás előtti szociális forradalmi mozgalommal. Ahogy azonban ézzel a céllal kezdtem az utóbbit (ti. az 1878 előtti mozgalmat) vizsgálni, arra a következtetésre jutottam, hogy messzebbre kell visszamenni a múltba”.⁷ Amiből az következett, hogy a bolgár feudalizmus jellemzésével kezdte a bulgáriai szocialista mozgalom fejlődését tárgyaló könyvét.

Nehéz volna minden esetben konkrétan megmondani, mikor következett be ez a felismerés, többnyire nem írták meg olyan pontosan, mint Blagoev. De a munkásmozgalomnak, egyszerűen a maga mozgalmi feladataiból következően, előbb vagy utóbb szembesülnie kellett a hazai történelemmel, abba kellett önmagát belehelyeznie.

De mit jelentett a valóságban ez a szembesülés? Különösen a nem szakemberek esetében nyilván elsőrendűen nem azt, hogy maguk lássanak neki az egész forrásanyag történeti materialista szempontú feltárásának, értékelésének. Elsőrendűen nem a történeti valósággal, hanem annak az addigi, vagyis a polgári történetírásban kialakított képével, a lényeges kérdésekre vonatkozó koncepciójával kellett szembenézni, azt korrigálni.

És mit jelentett ez a polgári koncepció a nemzeti múltról? Nem részleteiben kívánjuk persze ezt sem bemutatni, csak néhány fontos jellegzetességre utalni. Az orosz munkásmozgalom esetében a nagyorosz nemzeti öntudattal szembesültek a munkásmozgalom vezetői, azzal a koncepcióval, amely az orosz állam történetét tárgyalta, ennek az államnak, fejedelmeknek és cároknak a dicsőségét, az állam nagyhatalmi szerepét hirdette, ahol minden a politika körül forgott. És ahol ez a polgári történetírás ilyen vagy olyan formában inkább az Európától való különbséget, mint az európai fejlődéssel egybecsengő részleteket hangoztatta.⁸ A lengyel történetírás az egykori európai nagyhatalom feloszlását, az állam eltűnését emlegette, s akár a külső ellenségnek, akár a belső bajoknak tulajdonította a bukást, az állam hiányát európai anomáliának mondotta, és az elsőrendű feladatot ennek helyreállításában látta. Minden egyéb feladat csak ezután jöhet.

⁷Uo. 24.

⁸Ocserki isztorii isztoriczeszkoy nauki v SZSZSZR. I. Szerk. M. N. Tihomirov, M. A. Alpatov, A. L. Szidorov. Moszkva, 1955; II. Szerk. M. V. Necskina, M. N. Tihomirov, Sz. M. Dubrovskij, M. A. Alpatov, V. G. Veber, A. M. Sztaniszlavszkaja. Moszkva, 1960; III. Főszerk. M. V. Necskina. Szerk. M. A. Alpatov, B. G. Veber, E. N. Gorodeckij, Sz. M. Dubrovskij, A. M. Sztaniszlavszkaja. Moszkva, 1963; *George Vernadsky: Russian Historiography. A History.* Belmont, 1978.

A lengyel nagyhatalmat pedig a nemesség jelentette, ez jelentette tehát a nemzetet is.⁹ A magyar koncepció sok szempontból hasonló volt ehhez, legfeljebb három öselleniség helyett csak egyet emlegetett, a Habsburgokat. A szeplőtelen nemzeti dicsőséget itt is a nemesség tettei alkották meg.¹⁰ A román történetírás a modern, a nyugati mintákhoz szorosan (és gyorsan) felzárkózó államra volt büszke, annak hatalmas eredményeit, vívmányait emlegette.¹¹ A bolgár arra volt büszke (mint egyébként az orosz is, más megindokolással), hogy a feudalizmus sohasem létezett bolgár földön, legfeljebb az átkos török elnyomás idején, de akkor is idegen maradt.¹² És a példákat még hosszan lehetne sorolni.

Vagyis a nemzeti előítéletekkel, sztereotípiákkal, szólammal kell szembeszállni. A nehézségeket Szabó Ervin 1902-ben A magyar jakobinusok c. cikksorozatának előljáró beszédében jelezte: „Ki lesz az, aki szocialista szempontból írja meg egyszer Magyarország történetét? Szocialista szempontból: ez azt jelenti, hogy úgy tekinti a történelmet, mint az emberi haladás krónikáját, amelynek alakjai azok, akik cselekvő részt vesznek e haladás előbbrevitelében. Nagyok vagy kicsinyek, emlékezésre méltók vagy elfelejthetők aszerint, amint több vagy kevesebb akarattal, eréllyel, áldozatkészséggel munkálták a haladás útját, többet vagy kevesebbet szenvedtek abban a küzdelemben, amelyből az emberiség haladásának egy-egy magasabb foka épült.

Látnivaló, hogy a szocialista történetírónak nagy munkája lesz: ki kell söpörnie a magyar történelemből a királyok, a hadvezérek, a nagyurak nyüzsgő seregét, egyéni, családi érdekekért vívott háborúk leírásait – mindent, amiből a múltat hamisítják, hogy megfertőzzék, hazugsággal itassák az életet, a jelent, a jövőt.

Nehéz munka!”¹³

Ha az orosz történeti koncepcióban a nagyhatalmi dicsőség, többek között például a Napóleon felett 1812-ben aratott győzelem az egyik alapelv, akkor M. N. Pokrovszkijnak, a korán a munkásmozgalomhoz csapódó szaktörténésznek az ellen kellett felvennie a harcot. 1812 egyik hős tábornoka, Bagration a franciákat csöcseléknek nevezte. „Ezt – folytatja Pokrovszkij – ugyanazokról a napóleoni gránátosokról írták, akiktől még jóval később is, amikor éhesen és fagyoskodva visszavonultak Oroszországból, a kutuzovi hadsereg inkább minél távolabb tartotta magát.”¹⁴ (Most nem az a fontos

⁹ *Kazimierz Tymieniecki: Zarys dziejów historiografii polskiej.* Kraków, 1948. (Historia nauki polskiej w monografiach XIX/a); *Andrzej Feliks Grabski: Myśl historyczna polskiego Oświecenia.* Warszawa, 1976; *Marian Henryk Serejski: Historycy o historii. (I.) Od Adama Naruszewicza do Stanisław Kętrzyńskiego 1775–1918.* Warszawa, 1963; II. 1918–1939. Warszawa, 1966.

¹⁰ *Lederer Emma: A magyar polgári történetírás rövid története.* Bp. 1969; *Steven Bela Vardy: Modern Hungarian Historiography.* Boulder, 1976.

¹¹ *Lucian Boia: Evoluția istoriografiei române.* București, 1976.

¹² *Niederhauser Emil: A bolgár történettudomány fejlődése. Századok 1955. 89. évf. 2. sz. 270–286.*

¹³ *Szabó Ervin: Történeti írásai. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Litván György.* Bp. 1979, 30. (Történetírók Tára.) L. még *Márkus László: A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez. (A kezdetektől 1918-ig)* Bp. 1963. (Tudománytörténeti tanulmányok IV.)

¹⁴ *M. N. Pokrovszkij: Ruszszkaja isztorija sz drevnejsih vremen.* In: *Izbrannüe proizvedenija.* II. Moszkva, 1965, 23. Pokrovszkijra I. *O. D. Szokolov: Razvitie isztoriceszkih vzgljadov M. N. Pokrovszkogo.* In: *Izbrannüe proizvedenija.* I. Moszkva, 1966, 5–71.; *Sz. M. Dubrovskij: Akademik M. N. Pokrovskij i ego rol' v razvittii szovetszkoi isztoriceszkoi nauki.* Voproszű Isztorii 1962. 3. sz.

ebben az összefüggésben, mennyire volt igaza Pokrovszkijnak ezzel a megjegyzésével. Hogy a burzsoá orosz nemzeti érzést alaposan arcul csapta, az kétségtelen.)

A lengyel nemesség a nemzeti fejlődés hordozója, élharcosa? Hypolit Grynwasser 1918-ban megjelent könyvében, *A nemesi demokrácia 1795–1831 az utolsó felosztás és a novemberi forradalom közti időszakban* mutatta be a nemesség, a nemesi vezető réteg gyengéit, tévedéseit, a nemzeti érdekek egészen apró egyéni okokból való feláldozását. Nyilvánvalóan óriási felzúdulást keltett a könyv, az akkori nemesség ellen irányuló méltánytalan támadást láttak benne.¹⁵

Bulgáriában nem volt feudalizmus? Blagoev megfelelt: „A régi bolgár cárság (vagyis állam) feudális volt. A falvak és a városok, a földdel és a kézműves mesterségekkel együtt, a nagy és kis bojárak, a fejedelmek és a felsőpapság, a püspökök tulajdonában voltak.”¹⁶ Sehol egy szó az államalakítás dicsőségéről, a Bizánc elleni eredményes küzdelmekről. (Mai, igényes szemmel nézve valóban nagyon leegyszerűsített megfogalmazás, történeti források felvonultatása és azok kritikája nélkül – de hiszen nem is szakembereknek íródott.) Szabó Ervin kevésbé leegyszerűsítve, de ugyancsak nagyon gorombán fogalmazott: „Valójában úgy áll a dolog, hogy a magyar szépirodalom jellege egészen a negyvenes évekig még nemzeti sem volt, nem hogy forradalmi lett volna. (Még ha forradalmin csupán a reformert értjük is.) Mária Terézia híres testőrei, az irodalmi újjászületés kezdeményezői és a tizennyolcadik évszázad összes írói: Ráday Pál, báró Amadé, báró Orczy, Barcsay, gróf Teleky, Bessenyei, Ányos, Faludi, Révay, Virág stb. stb. – nemesek és papok – a nemesség és királyság dicséretét zengték gyöngye hangjukon, és nemzeti érzésnek nyoma sincs bennük. A külföldet mozgó nagy eszmeharcok hozzájuk el sem hatolnak; egyik-másik megszólaltatja az idealisztikus filozófia humanitárius eszményeit, de egy lélegzetben a meglegedést dicséri és a magyar jobbágy boldog szegénységét.”¹⁷

Pokrovszkijnak elég dolga volt a nagyorosz nacionalizmussal önmagában, azzal a történetiszemlélettel kellett szembeszállnia, amely Oroszországot csakis orosz országnak tartotta. Érdemben maga is ezen a kereten belül maradt. A lengyelek kivételével a századforduló orosz közléte sem törődött még sokat az egyéb nemzetiségekkel. Magyarországon már más volt a helyzet, a nemzeti kérdés nemzetiségi kérdés formájában már eltagadhatatlan volt. Lehetett persze hivatkozni arra, hogy a nemzetiségek (pontosabban elámitott vezetőik) nem elég hazafiasak, mert hiszen 1848-ban is az ellenforradalmat szolgálták, hátba támadták a magyar forradalmat. Szabó Ervin ezzel a nézettel is tudott vitatkozni. Éppen Engels: *A demokratikus pánszlávizmus* c. művéhez írt előszavában: „A valóságban úgy áll a dolog, hogy 1848-ban több ausztriai szláv nép igenis megtette azt a kísérletet – amelyért Engels hajlandó lett volna nekik múltjukat megbocsátani –, hogy a demokratikus forradalom művéből komolyan kivegye részét. Ha ez a demokratikus föllobbanás igen rövid életű volt is, ne feledjük, hogy lényegében a magyar forradalomnak sem voltak demokratikus, köztársasági vagy sajtólagosan polgári tendenciái; és hogy miként a magyar középnemesség osztályharca csak azáltal nyerte nemcsak látszatát az

¹⁵ *Hypolit Grynwasser: Demokracja szlachecka 1795–1831. Warszawa, 1918. L. M. H. Serejski: i. m. II. 381–383.*

¹⁶ *D. Blagoev: i. m. 33.*

¹⁷ *Szabó Ervin: Bevezetés Engels: A magyar forradalom c. művéhez. Szabó Ervin: i. m. 134.*

abszolutizmus-ellenességnek, hogy véletlenül az európai reakció fő támasza, a Habsburg-ház ellen nyult, úgy a magyarországi szláv népek forradalomellenes szereplése is kivetkőzik reakciós nemzeti jellegéből, míhelyt felismertük benne a *magyarsággal szemben való osztályellentétet*, mint fő rugót.”¹⁸ (Talán fölösleges, de talán mégsem az, hogy itt is utaljunk arra: nem az idézettek tudományos igazsága az, ami most érdekel.) Az uralkodó nacionalista nézetekkel szemben, mintegy a nemzetet kívülről bírálva, óhatatlanul mást kellett mondani, másként visszhangzott minden, mint majd megváltozott körülmények közt később.

Egy körülményre érdemes azért ezen a ponton felfigyelni, hogy tovább jussunk mondandónkban. M. N. Pokrovszkij már egyértelműen a szakképzett történészek közül való, a moszkvai egyetemen V. O. Kljucsevszkij és P. G. Vinogradov tanítványa volt, a szokásos történész karrier útján indult meg, amikor a végzés után három éven át az egyetemen maradt, és egyetemes történeti tárgykörből készítette elő az első fontos lépést, a magiszteri disszertációt. Csak ezután állt a munkások mellé, vetette bele magát teljességgel a mozgalmi munkába. A történetírás most már számára is csak a pártmunka egyik formája volt. Ezért is, meg azért is, mert hosszú éveket emigrációban kellett eltöltenie, távol a hazai levéltáraktól, programszerűen meg is írta nagy összefoglalása bevezetőjében: nem új anyagot hoz, nem akar konkurrálni Sz. M. Szolovjovval, a polgári történetírás akkorra már klasszikusával. „A mi szerepünk — a közvetítők szerepe a történelmi folyamat részleteinek a kutatói és az olvasó közönség azon széles rétegei között, akik szeretnék tudni, hogyan képzeli el ezt a folyamatot a modern tudomány, de akiknek ugyanakkor nincs idejük arra, hogy eredetiben ismerkedjenek meg a részletes kutatásokkal.”¹⁹ Az addig a polgári történészek által összegyűjtött és magyarázott anyagot kell átértékelnie, neki is, meg a hozzá hasonlóknak. De maga utal rá, hogy műve mégsem pusztán kompiláció, hanem új koncepció kialakítása. „Helyzetünk nehézsége abban rejlik — írja —, hogy az *idealista* történészek által összegyűjtött anyagot nekünk *materialista* szempontból kell feldolgoznunk.”²⁰ És minthogy éppen az elődök *idealista* felfogása sok kérdésre vonatkozólag semmi anyagot nem tárt fel, neki kellett új anyagot amúgy nyersen is bevonnia, s ennek alapján olykor eredetibbnek lenni a magyarázatban, mint ahogy történészeknek illenék.²¹

Pokrovszkij a maga személyében a marxista történetírás kialakulásának mindkét összetevőjét egyesítette. Mert amiről eddig volt szó, az csak az egyik: a mozgalmi emberek, akik történetet is írnak, a mozgalom politikai céljainak a megvalósításáért. A másik ág azok a többségükben szakképzett történészek, akik a maguk szakmai tudását ötvözik a marxista történetfelfogás elemeivel, vagy akár, igényeiben, egészével. Voltak köztük olyanok is, akik Pokrovszkijhoz hasonlóan a mozgalomba is bekapcsolódtak, ha nem is mindig a legszerencsésebb formában. Hadd említsük meg N. A. Rozskovot,²² aki a mensevikekhez kapcsolódott. Abból az orosz polgári történetírásból nőtt ki, amely már

¹⁸ Uo. 151.

¹⁹ M. N. Pokrovszkij: i. m. I. 75.

²⁰ Uo.

²¹ Uo. 76.

²² A. Sziporov: Isztoricieszkje vzgljadü N. A. Rozskova. Isztorik — marksziszt 1929. 13. köt.; Pamjati N. A. Rozskova. Moszkva, 1927.

régóta érzékeny volt a társadalmi problémák, vagy legyünk pontosak: a parasztság problémái iránt. Munkáiban az orosz történeti források egy bizonyos csoportjára támaszkodott, az ún. írni könyvekre, ezekből rekonstruálta a 16. századi Oroszország mezőgazdaságát, és külön munkában fejtette ki, miért használhatóak és megbízhatóak ezek a források éppen a materialista történetfelfogás szempontjából. Nyilván éppen ez a felfogás ösztönözte arra, hogy a korabeli mezőgazdaság technikai kérdéseit is feldolgozza, vagyis a termelőerők kérdéscsoportját. A polgári történetírást csak a szenvedő muzsik érdekelte.

De említhetnénk, valamivel távolabbról, V. K. Pisz Korszkijt, aki a munkásmozgalomig nem jutott el soha, a szokványos karrier útját járta be a magiszteri és doktori disszertációval, de 1906-ban *Az egyetemes történelem tudományának tárgyáról, módszeréről és feladatairól*²³ címen a marxista felfogás érdemeit emelte ki (ha egészében nem is tudta követni), és sajátos módon a nemzeti történelem helyében az egyetemes történeti kutatás és szemlélet fontosságát hangsúlyozta. Nyilván eszébe sem jutott, hogy olyan kérdések iránt érdeklődik, amelyek egészen más megfontolásokból és más formában, mint láthattuk, a munkásmozgalmi vezérek is izgatták.

Pokrovskij, egyébként maga is, bár Oroszország történetét írta meg nagy összefoglalásában, az egyetemes történeti távlatot sem mellőzte. Munkájának egyik alapproblémája éppen az, ami az orosz polgári történetírást, sőt általában az orosz társadalmi gondolkodást: Oroszország és Európa viszonya. Két különböző dologról van-e szó, vagy az orosz fejlődés lényegében véve azonos az európaival? Pokrovskij, mint az orosz munkásmozgalom vezetői általában — nyilván rögtön Leninre gondolhat az olvasó — éppen a lényegi azonosságot hangsúlyozták, ebből vonták le a mozgalom teendőire vonatkozó programjukat. Pokrovskij talán eltúlozta az azonosságot, nem figyelt fel a nemzeti sajátosságokra. A maga korában a mozgalom szempontjából viszont éppen ez volt a lényeges.

A lengyeleknél is lehet még néhány nevet említeni. A szociológus Ludwik Krzywicki *A történelmi tudományok*²⁴ címen adott ki könyvet 1899-ben, és ebben a polgári lengyel történetírást azért bírálta, mert a személyek és politikai események mögött nem látta meg a lényeges, nagy mozgatóerőket. Hasonló jellegű volt Michał Kreczmar tevékenysége, aki 1905-ben *A különböző társadalomtudományok és a történelem, mint a társadalomról szóló tudomány*²⁵ c. könyvében megint élesen szembefordult a polgári történetírással, mert azt hangoztatta, hogy az emberi fejlődés nagy törvényszerűségeit nem a nemzeti történelemben elvesző szaktudomány tudja megfogalmazni, hanem csupán az egyetemes történet, ez az igazi tudomány.

Más jellegű, de ugyancsak idevág a százéves kort megélt Bolesław Limanowski,²⁶ aki 1893-ban szocialista pártot alapított az emigrációban, később a polgári nacionalisták

²³ V. K. Pisz Korszkij: O predmete, metode i zadacah nauki vszeobcej isztorii.

²⁴ Ludwik Krzywicki. Nauki historyczne. 1899. L. M. H. Serejski: i. m. I. 415–431.; *Tadeusz Kowalik*: O Ludwiku Krzywickim. Warszawa, 1959.

²⁵ Michał Kreczmar: Poszczególnie nauki społeczne a historia jako nauka o społeczeństwie. Nowa Polska, 1905. L. M. H. Serejski: i. m. I. 485–490.

²⁶ Bolesław Limanowski: Historia ruchu społecznego w drugiej połowie XVIII stulecia. 1888; Historia ruchu społecznego w XIX stuleciu. 1890. L. még *Adam Próchnik*: Bolesław Limanowski. Warszawa, 1934.

oldalára állt, de történeti munkáiban a dolgozó osztályok, elsősorban a parasztság történetét kutatta, jórészt marxista alapon, erről nagy összefoglalást is írt.

A cseheknél csak későn, a világháború alatt jelentkeztek először olyan szakképzett történészek, mint Jaroslav Werstadt vagy Jan Slavík, akik ugyancsak marxista szempontokat hangoztattak koruk történetírásának bírálata során. De munkásságuk majd csak a háború után bontakozik ki, és a marxista cseh történetírás nagy alakja, Zdeněk Nejedlý is csak az első köztársaság korában áll majd marxista álláspontra.²⁷ A szerbeknél pedig egy irodalomtörténész és kritikus, Jovan Skerlić²⁸ volt az, aki korán alkalmazta kutatásaiban a történeti materialista szemléletet, és ennek megfelelően nem is annyira irodalomtörténetet, mint társadalom- és eszmetörténetet írt.

De mielőtt tovább elvesznénk a részletekbe, ideje megállnunk és az eddigi nagyon vázlatosan felvetett tényekből valamiféle általánosítást levonnunk.

Az egyik jelenség, amelyre fel szeretnénk hívni a figyelmet, voltaképpen egy sajátos ellentmondás. A legtöbbet emlegetett szerzők az első kategóriából, tehát a munkásmozgalom oldaláról jöttek, oroszok, magyarok, románok, Blagoev személyében még a bolgárokat is ide lehet vonni. De olyan kiemelkedő teljesítményeket, mint Szabó Erviné vagy Pokrovszkijé, vagy akár Dobrogeanu-Ghereaé, sem a cseheknél, sem a lengyeleknél nem láttunk. Mi az ellentmondás itt? Az, hogy éppen ott, ahol a munkásmozgalom viszonylag korábban fejlődött ki, mert a tőkés fejlődés is gyorsabb volt, s ahol a munkásosztály szélesebb rétegeit hatotta át, akár legális, akár illegális körülmények közt, nem került sor a marxista történetírás kibontakozására. Csak ott, ahol a munkásmozgalom később indult, szűkösebb talajon, esetleg nagyobb nehézségek között. Talán arra lehetne gondolni, hogy éppen ott tehát, ahol az értelmiség megnyerése a mozgalom számára fontosabbnak, vagy legalábbis ugyanolyan fontosnak tűnhetett, mint az elméletnek a munkásosztály körében való meggyökereztetése. Mert az értelmiséget, annak egy részét éppen azért kellett megnyerni, hogy az is a mozgalom propagátorai közé álljon. Ez a magyarázat azonban azért sántít, mert végül is: a szerb vagy a horvát munkásmozgalom nem volt előnyösebb helyzetben az előbb említetteknél, s itt mégsem jutott túl azon a kezdeti szakaszon, amelyről dolgozatunk elején volt szó. Nyilván a személyiségnek is meg kell hagyni ebben az esetben a maga szerepét.

Van még egy sajátos vonás, amelyet nem lehet elhallgatni. Éppen Szabó Ervin, Pokrovszkij vagy Dobrogeanu-Gherea történetírói munkássága az, amelyet marxista részről már akkor és a későbbiekben a legtöbb bírálat ért. Nyilván nem kell elismételni, hogyan hibázott Szabó Ervin az 1848-as forradalom és szabadságharc feudális jellegének a megítélésével, hogyan becsülte le Dobrogeanu-Gherea a kapitalizmus előrehaladását a romániai gazdaságban, vagy milyen tévedéseket követett el Pokrovszkij a kereskedelmi tőke szerepének a túlhangsúlyozásával. Mindezekről már elég sokat írtak, Szabó Ervin esetében a magyar közönség számára is eléggé hozzáférhetően.²⁹ Nem ennek a dolgozatnak a feladata, hogy ezt a bírálatot megismételje. A hibák részben politikai nézeteik hibáiban is gyökereztek. De talán egy sajátosan történettudományi szempontot is fel lehet itt vetni. Mindhárman arra törekedtek, hogy valóban komolyan vegyék a feladatot: a

²⁷ F. Kutnar: i. m. 282–284, 212, 147–153, 197–198.

²⁸ M. Bagić: Jovan Skerlić et la critique littéraire en Serbie. Paris, 1963.

²⁹ L. Litván György bevezető tanulmányát. Szabó Ervin: i. m. 5–19.

történelmi materializmus elveinek az alkalmazását a hazai történelemre. Egyéni megoldásokat javasoltak, olyanokat, amelyeken később a marxista történetírás mindenhol túllépett. De éppen egyéni, mondhatni „eretnek” nézeteikkel emelkedtek túl az akkori, szorgos a nagy általános törvényszerűségekre figyelő kortársakon.

És, további, nem lényegtelen mozzanat. Akár máshonnan kerültek elő a történetírók, akár a szakmából, a polgári történetírás nem volt hajlandó tudomásul venni, vagy egyenrangú partnereknek elfogadni őket. Nyilvánvaló ez, és nem szorul magyarázatra, mik voltak ennek a politikai okai. A polgári történetírás, akár támogatta az államhatalom, akár éppen üldözte (mint mondjuk a lengyelt Oroszországban), természetesen, öntudatosan polgári volt, vagy talán inkább öntudatosan nemzeti, és ezért nem fogadta be a marxista történetírókat, még azokat sem, akik csak felhasználták a marxista elmélet egyes tételeit.

Van azonban a kirekesztésben még egy sajátos történettudományi mozzanat. A nem szakembereket, jórészt okkal, a tudomány szempontjából nem fogadták el, mert hiszen nem ismerték, tehát dilettánsok voltak. Valójában éppen ezért nem is figyeltek erre a történetírásra, egyszerűen nem vették komolyan. A Grynwasser keltette nagy felzúdulás eléggé kivételes jelenség volt.

Igaz, a szakmát végzett történészeket nem lehetett dilettantizmussal megvádolni. Nem is ez volt a fő kifogás, amikor foglalkoztak velük, hanem az, hogy a történetírástól idegen elméleteket hirdetnek, vagy az, hogy nem a szakma szabályai szerint dolgoznak, nem az eredeti levéltári forrásokra építkeznek. Ez az utóbbi különösen jól hangzott, valójában mégis az előbbi volt a komoly indok az elutasításra.

Mint már utaltunk rá, a marxista történetírásnak Kelet-Európában két összetevője volt, a történetírást is felhasználó munkásmozgalmi vezetők, és a marxizmushoz valamilyen oknál fogva, valamilyen vonatkozásban közeledő szakemberek. A kettő kivételesen találkozhatott egy személyben Pokrovszkijnál, az általános mégis a kettő különválása volt. Vagyis szakmai képzettség az egyik oldalon, társadalmi, forradalmi elkötelezettség a másikon. A kettő ötvözéséhez még valami kellett. A modern történettudomány akkor már évtizedek óta nem egyesek szorgos munkálkodása volt, hanem intézmények eredménye. Egyetemek, tudományos fórumokká emelkedő levéltárak, múzeumok jelentették azokat a műhelyeket, amelyekben a történészeket képezték, amelyekben tevékenységük folyt. Az intézményes háttér nélkül a történetíró valóban csak dilettáns lehetett. Ezt az intézményes háttér pedig ebben a korban már csak az állam biztosíthatta.³⁰

Egészen nyilvánvaló ez, ha egy pillantást vetünk a két világháború közti korszakra. A Szovjetunióban az államhatalom, ha csak idővel is, de biztosította a marxista történetírás számára ezeket az intézményes kereteket, és így lehetővé tette kibontakozását. Kelet-Európa kisállamaiban ez továbbra sem történt meg, az állam a legjobb esetben (és ez Csehszlovákia 1938-ig) eltűrte a marxista történetírást, többnyire ez sem történt meg, intézményes kereteit természetesen nem teremtette meg. Így ebben a korban sem tudott túljutni az előbbi korszak kettősségén; a pártvezetők tevékenységén és a marxizmushoz közeledő szakemberek munkásságán. A változás annyi, és persze ez sem

³⁰ Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok 1969. 103. évf. 5–6. sz. 1176–1200. passim.

kevés, hogy az első összetevő többnyire magasabb szintre emelkedett, a munkásmozgalomnak már mindenfelé akadtak olyan értelmiségi résztvevői, akik a korábnál elmélyültebben, színvonalasabban folytatták a népszerűsítő tevékenységet, de ezen továbbra sem léphettek túl. A másik oldal viszont meggyengült, sőt, azt is mondhatnánk, eltűnt. Az a szakember, aki közeledett a marxizmushoz, most már nem állt meg félúton, s akkor az előbbi csoportot gyarapította, és számolnia is kellett a hivatalos történetírás elutasításával, mert ekkorra már mindenütt van ilyen. A marxista történettudomány kiépülése ezekben a kisállamokban csak akkor következhetett be, amikor az állami intézményrendszer is a marxista történettudományt támogatta, sőt csakis azt.

Akkorra viszont ennek a történetírásnak már nem csupán, nem elsőrendűen a polgári történeti koncepciók elleni harcot kellett vállalnia, hanem a nemzeti történelem egészének feldolgozását a történelmi materializmus elvei alapján. Vagyis egészen másképp kellett a nemzeti történeti hagyományhoz visszanyúlnia, mint a kezdetek idején. Nyilván ez is magyarázza, hogy ennek a marxista történetírásnak kevés elismerő szava volt a kezdetekről, sokkal inkább kritikával nézte. A mai eredmények szintjéről visszatekintve persze csakugyan kevés az, amit a kezdetek produkáltak. Kevés, eredményeiben és a legtöbb esetben színvonalában is megkérdőjelezhető. Csakhogy éppen a történésznek kell igazán tisztában lennie azzal, hogy a nagy eredmények sohasem voltak előzmények nélkül.